

Концентрація великої кількості дітей в містах та на залізничних станціях створювала загрозу поширення епідемій, призводила до зростання кількості крадіжок, появи дитячої проституції. Тому 6 травня 1933 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У від "Про боротьбу з дитячою безпритульністю", де пропонувалися заходи для припинення подібної "міграції". Серед них: організація при РНК УСРР Всеукраїнської, а при облвиконкомах – місцевих комісій для боротьби з безпритульністю та "бродяжницьким елементом", надання сиротам допомоги на місцях шляхом відкриття сільських патронатів, харчувальних пунктів; притягнення до відповідальності батьків, які "зловмисно" залишають дітей у містах, на залізничних станціях і т.ін. Постанова передбачала і фінансове забезпечення вищезгаданих заходів. Тільки на травень-липень 1933 р. для утримання дітей у будинках Наркоматів освіти та охорони здоров'я у централізованому порядку було всього виділено 4 млн. 150 тис. карбованців (із них для Дніпропетровської області – 750 тис. карбованців) [2, 506]. Додамо, що у попередній період (на 26 квітня 1933 р.) "для дитячих закладів з обласних ресурсів відпустили 212 т борошна, 40 т крупи, 39 т рижу, 5 т цукру" [2, 499].

1 червня 1933 р. було прийнято нову постанову ЦК КП(б)У, яка передбачала виділення додаткової продовольчої допомоги дітям-сиротам у червні місяці у розмірі – 90 тис. дитячих пайків, з яких 15 тис. приходилося на Дніпропетровську область [2, 524]. Звичайний аналіз офіційної статистики (у квітні М. Хатаєвич повідомляв про збільшення чисельності дітей-сиріт у дитбудинках області на 2 тис., на початку червня – мова вже йде про 15 тис. чоловік) дозволяє зробити висновок про катастрофічні демографічні наслідки голодомору.

Зауважимо, що розміри державної допомоги дітям явно не відповідали реальним потребам області. Ще 7 квітня 1933 р. М. Хатаєвич у своїй доповідній записці до Наркомздраву УСРР прохав надати дотацію для розширення мережі дитячих будинків у розмірі 1 млн. 200 тис. карбованців, а також виділити фонди одягу, білизни, взуття на 2 500 дітей і продукти на 1 500 дітей [13, 71 – 72].

У цілому аналіз механізму надання продовольчої допомоги голодуючим дозволяє зробити висновок, що держава почала виділяти продовольство українським селянам не для того, щоб врятувати їх від голоду, а з метою забезпечення проведення весняної посівної кампанії. Тому проддопомога надавалася лише тим, хто працював у колгоспах, в результаті чого непрацездатні члени сімей колгоспників і одноосібники були кинуті напризволяще. До того ж розміри допомоги були мізерними, не відповідали масштабам голоду. Сама ж допомога носила характер продпозики. Колгоспи мали повернути отримане зерно вже під час хлібозаготівель 1933/34 р.

1. Кульчицький С. В. Голодомор 1932 – 1933 рр.: механізми сталінського терору // Український історичний журнал. – 2007. – №4.
2. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. -К., 1990.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 609.
4. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 703.

5. Український голокост: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. О.Ю. Мицик. – К., 2003.
6. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9.
7. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 873.
8. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 588.
9. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1865.
10. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 745.
11. Зоря. – 1933. – 2 червня.
12. Зоря. – 1933. – 22 липня.
13. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587.

О.В.Сукушина

## АГРАРНІ РУХИ В СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА СТВОРЕННЯ ЗЕЛЕНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ (1921-1924 РР.)

Проблема політичного і соціально-економічного розвитку регіону Центральної і Південно-Східної Європи, що став на початку 20-х років ХХ століття радянсько-західноєвропейським прикордонням, викликає неабиякий науковий інтерес, в тому числі і в аспекті її аграрної складової, зокрема діяльності селянських (аграрних) партій та створеного ними Міжнародного аграрного бюро (МАБ), чи так званого Зеленого Інтернаціоналу.

В радянській історичній літературі загальні проблеми селянських рухів і аграризму в країнах Центральної і Південно-Східної Європи розглядалися в публікаціях А.Носкової [1] та І.Михутіної [2]. Еволюція ідеології чехословацької аграрної партії і польського людовського (селянського) руху в міжвоєнний період проаналізована в монографії Г.Матвеева [3]. У дослідженнях А.Киршевської [4; 5] і О. Крапівіна [6] характеризуються погляди лідера болгарських аграріїв А.Стамболійського і діяльність його уряду. Про МАБ – Зелений Інтернаціонал автори вказаних праць або взагалі не згадують, або обмежують кількома рядками. Втім це зауваження також стосується і тих видань, що опубліковані в останній період [7; 8; 9; 10]. Йому присвячена всього єдина монографія М.Горановича [11]. Попри значний фактичний матеріал, поданий автором в роботі, ідейні принципи і програмні положення провідних селянських партій, що входили в Зелений Інтернаціонал, розглядаються з позицій їх оцінок більшовицькими вождями і керівництвом Комуністичного Інтернаціоналу як наскрізь реакційних, угодницьких з буржуазією і поміщиками, а тому шкідливих для селянства. Сьогодні такий спрощений підхід не може бути прийнятним, коли відомо, чим закінчилися комуністичні експерименти в країнах регіону.

Головною метою статті є спроба повернути увагу до даної дослідницької проблеми, дати оглядову характеристику головних програмних положень провідних селянських партій слов'янських країн і з'ясувати основні причини утворення Зеленого Інтернаціоналу.

Завершення Першої світової війни суттєво змінило політичну карту Центральної і Південно-Східної Європи. Одним із її результатів було створення ряду нових держав – Латвії, Литви, Естонії, Польщі, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС); більше ніж удвічі за рахунок сусідніх держав збільшилася територія Румунії, стали

окремими державами – Австрія і Угорщина, котрі як і союзна їм у світовій війні Болгарія, зазнали територіальних втрат. Створювалася суперечлива і небезпечна ситуація. З одного боку, деякі народи чи не вперше у своїй історії здобули можливість суверенного державного розвитку. Але з іншого – виникли гострі протиріччя і територіальні претензії вже між ними. Це, а також формування внутрішніх політичних, соціальних, етнонаціональних конфліктів, ідейно-політична боротьба, що розгорталась між більшовицькою Росією і капіталістичним Заходом, перетворювали нові держави в арену жорсткого пристояння.

Одна із спільних рис названих країн полягала в тому, що майже всі вони були селянськими. Так, на початок 20-х років частка сільського населення Польщі складала 76% [12, 24], Болгарії – 80,1% [13, 398], КСХС 78,9% [13, 251], Угорщини – 59,7% [13, 208], Румунії в 1930 р. – 72,3% [13, 349]. Винятком була Чехословаччина, де ця частина була найнижчою – 39,57% у 1921 р. [13, 117].

Процеси капіталістичної реконструкції сільського господарства з їх негативними соціальними наслідками штовхали селянство на об'єднання в організації і рухи для захисту своїх прав та інтересів. Не дивно, що в суспільно-політичному житті вказаних країн наймасовішими стали ті партії, які виступали від імені і на захист інтересів селянства. Так, найбільш сильною політичною партією Чехословаччини стала Республіканська партія села (з 1922 р. Республіканська партія сільського і дрібноселянського люду), або просто Аграрна партія. Її авторитетними лідерами стали Антон Швєгла і Мілан Годжа [8, 109-110]. Серед партій аграрного руху в Польщі виділялися дві основні – Польське строніцтво людове (ПСЛ) "П'яст", що дотримувалося поміркованої позиції, і більш радикальне ПСЛ "Визволене". Третьою селянською партією стало Строніцтво хлопське. Відомим керівником селянського руху в Польщі був Вінценти Вітос [3, 5].

В Болгарії великий вплив мав Болгарський землеробський народний союз (БЗНС) з його вождем Александром Стамболійським [7, 14].

Сербська Радикальна партія під проводом Ніколи Пашича попри те, що на початок 20-х років значно розширила свою соціальну базу (підприємці, комерсанти, чиновники, військові), мала підтримку і основної маси селянства [9, 191].

Хорватська селянська партія, очолювана Стефаном Радичем, користувалася великою довірою переважної частини хорватських селян.

В основу політичних програм селянських партій були покладені ідеї аграризму. Їхнє зародження значною мірою відображало з одного боку недостатній розвиток промисловості, а з іншого – низький рівень капіталізації аграрного виробництва. Аграризм поширювався в селянських рухах ще до Першої світової війни. Одним із провідних його теоретиків вважають А.Стамболійського [1; 4; 5; 6; 10]. Стрижневою в аграризмі була ідея унікальності селянина, як фігури, що поєднує в собі якості і власника, і трудівника. Тому, на думку його прихильників, саме численна селянська маса мусить стати основою суспільства і тим самим усунути згубний вплив на суспільно-політичне і економічне

життя держави антагоністичної класової боротьби промислової буржуазії й пролетаріату.

Зрозуміло, що в залежності від особливостей конкретних країн, аграрники відрізнялися ступенем ліберальності, чи радикальності своїх поглядів і програм.

Ряд з них пропонували принцип трудового начала у володінні власністю поширити не тільки на земельні відносини, а і перетворити в основу всієї державної соціально-економічної політики. Передбачалися також боротьба з монополізацією і концентрацією виробництва, відмова від прискороної індустріалізації, контроль над крупними банками, обмеження іноземного капіталу, забезпечення збалансованого розвитку різних укладів і галузей. Деякі елементи такого підходу практикувалися урядом А.Стамболійського в Болгарії [5, 83].

Чехословацька аграрна партія, діяльність якої ще з моменту створення була зорієнтована, насамперед, на вирішення соціальних проблем села, мала до 1919 р. достатньо розроблену ідеологію. У 1919 р. була прийнята її нова програма. Як однозначно негативне визначено в програмі ставлення аграріїв до великої земельної власності феодального походження. Вона оголошувалася не тільки історично несправедливою, а і аморальною – такою, що не має права на існування. В програмі нічого не говорилося про аграрну буржуазію, але сукупність практичних заходів, які аграрна партія передбачала вжити, в цілому відповідала саме її інтересам. Про це свідчить розуміння цілей аграрної реформи. Чехословацькі аграрії не вважали доцільним наділення землею всього населення, зайнятого в сільському господарстві, зокрема сільськогосподарських робітників. Вони були прихильниками створення такої системи, яка б забезпечила в аграрному секторі поєднання інтересів роботодавців і робітників, без якого є неможливим успішне сільськогосподарське виробництво, забезпечення з цією метою соціального захисту сільськогосподарських робітників, організації їх підсобних господарств і ін. [3, 18-19].

Ставлення до великої промислової буржуазії в цілому було негативним.

Відношення чехословацьких аграріїв до власності визначалося їх розумінням праці як єдиної міцної і моральної основи суспільства. Допустимою і суспільно виправданою вони вважали тільки приватну власність, однак лише придбану чесним шляхом, а не в результаті насилля чи зловживання владою [3, 19-20].

У 20-і роки один із лідерів аграріїв М.Годжа активно пропагував можливість "третього" шляху суспільного розвитку, названого ним "аграрною демократією". Він відрізнявся як від монополістичного капіталізму, так і від соціал-демократичної і комуністичної концепції організації суспільства. Сутність його полягала не тільки у визнанні за державою права втручатися у відносини власності і регулювати підприємницьку діяльність, а і в значному розширенні її соціальних функцій, перетворенні держави із органу панування одних класів над іншими в інститут узгодження інтересів різних соціальних верств [3, 224-225].

Польські аграрні партії – ПСЛ "П'яст" і ПСЛ "Визволене" ставили схожі теоретичні питання, але відповідали на них не однаково. В програмі ПСЛ

"П'яст" 1919 р. оголошувалася підтримка приватної власності на землю і інші засоби виробництва, але допускалась і можливість вилучення великої земельної власності. Примусово відібрана у поміщиків земля мала розподілятися між малоземельними і безземельними селянами. Передбачалося, що в результаті аграрної реформи основою сільського господарства стануть господарства розміром 14 і більше гектарів землі. Разом з тим програма чітко не визначала, чи будуть повністю ліквідовані великі земельні господарства і чи торкнеться аграрна реформа середнього поміщицького землеволодіння. ПСЛ "П'яст" допускав в залежності від національних і державних інтересів створення державної власності [1, 19; 3, 28].

ПСЛ "Визволене" висловлювалось за різноманітність форм власності. Приватна власність мала панувати у сільському господарстві, причому у вигляді дрібних і середніх селянських господарств. Великі земельні володіння передбачалося вилучити у попередніх власників і розparcelювати за незначний викуп між безземельними і малоземельними селянами. Це свідчить про те, що партія намагалась підтримувати інтереси дрібного і середнього селянства. В програмі ПСЛ "Визволене", прийнятій у березні 1921 р., були поставлені важливі теоретичні питання з проблем соціально-економічного розвитку. Партія висловила проти монополії тільки приватної власності і заявила про необхідність суміщати її з державною і кооперативною власністю. Останній навіть надавалась очевидна перевага [3, 30-31].

На молодіжний людовський рух в Польщі сильний вплив справили погляди чехословацьких аграріїв, особливо М.Годжі. В концепціях молодих людовців з проблем соціально-економічних перетворень передбачалась повна ліквідація поміщицького землеволодіння, передача землі селянам і поступовий, добровільний перехід до кооперативних форм виробництва [3, 226].

Різке загострення політичної ситуації в Болгарії, спричинене поразкою її у світовій війні і економічною кризою, змусили нового царя Бориса III у жовтні 1918 р. залучити до коаліційного уряду представників БЗНС – масової селянської партії. Але коаліція на склалась. А в травні 1920 р. було сформовано самостійний уряд БЗНС на чолі з А.Стамболійським. Політичне переважання БЗНС в Болгарії відображало велику популярність ідей аграризму. Стамболійський і його сподвижники висунули програму, котра імпонувала значній частині населення країни [7, 138-139].

Здебільшого ідеї Стамболійського були радикальними. Він особисто надавав перевагу республіці, а не монархії, і передбачав зникнення партій та заміну їх єдиною коаліцією Аграрного союзу, який об'єднав би усіх селян країни і організації пролетарів. При цьому Болгарія мала залишитися аграрною країною [9, 215].

Упродовж свого перебування на посаді прем'єра А.Стамболійський провів деякі заходи, спрямовані на покращення становища селянства.

Оскільки земля в Болгарії у порівнянні з іншими балканськими країнами, була розподілена найбільш рівномірно, тут не відбулося експропріації чи переділів. Але уряд передав селянам у приватне користування додаткові пайки землі – державної, монастирської та колишніх громадських уділів. Ліміт

земельного володіння обмежувався 30 гектарами. Заохочувалося об'єднання дрібних ділянок. Уряд надавав кредитну допомогу дрібним і середнім господарствам та всіляко підтримував кооперативний рух. Цілий ряд заходів був спрямований на забезпечення добробуту сільських громад [9, 215].

БЗНС не виступав за ліквідацію капіталістичної системи, він був прихильником приватної власності, але висловлювався проти тієї приватної власності, яка загрожувала дрібній селянській власності [6, 88-90].

А.Стамболійський стверджував, що капіталізм буде переможений кооперацією і це станеться шляхом мирної еволюції, а подолання розшарування селянства відбудеться на основі поєднання "станових інтересів" трудівників і аграрної буржуазії [14, 87].

Порівняння основних програмних положень аграрних партій провідних слов'янських країн Центральної і Південно-Східної Європи дає підстави для висновку про наявність в підходах до головних проблем селянства багатьох спільних рис, що, зрозуміло, зближувало їх.

З іншого боку, Жовтнева соціалістична революція 1917 р. в Росії і прихід до влади більшовиків, виникнення комуністичних партій в ряді країн та створення у 1919 р. за ініціативою В.І.Леніна Комуністичного Інтернаціоналу справили великий вплив на суспільну боротьбу в різних країнах. Компартії стали носіями рішучої революційної тенденції в політичній боротьбі і планах перебудови суспільства.

Загальна лінія Комінтерну відносно селянства була визначена в липні 1920 р. на його II Конгресі в тезах і резолюції з аграрного питання, написаних В.І.Леніним, де прямо заявлялось, що трудящим масам села немає порятунку інакше як в союзі з комуністичним пролетаріатом, під керівництвом комуністичної партії [15, 132]. Тези звинувачували інші політичні сили в угодовстві з буржуазією і поміщиками та свідомому обдурюванні трудового селянства. В них підкреслювалось, що тільки пролетарська революція, повалення буржуазно-поміщицького ладу і встановлення диктатури пролетаріату спроможні вирішити нагальні проблеми селянства. В цьому контексті була висунута ідея створення єдиного робітничо-селянського фронту [15, 134].

Документ орієнтував комуністичні партії на підтримку сільського пролетаріату і дрібних землеробів та ставив завдання нейтралізації середнього селянства в початковий період диктатури пролетаріату. Проголошувалась також обов'язковість безумовної конфіскації поміщицьких земель.

В умовах гострої економічної і політичної кризи, що охопила в цей період Європу, у керівництва РКП(б) і Комінтерну визріває ідея експорту і підштовхування революцій в країні Європи через новоутворені комуністичні партії. Так, в липні 1919 р. була надана фінансова допомога організаціям болгарських і сербських комуністів [16, 32-33]. У серпні 1919 р. Ленін вніс пропозицію в Політбюро РКП(б) виділити терміново кілька мільйонів фунтів стерлінгів Компартії Німеччини [17, 125-127].

Планувалися і силові заходи. У березні 1920 р. В.І.Ленін в телеграмі Й.В.Сталіну обґрунтував необхідність максимально прискорити оволодіння Кримом (він був під контролем врангелівських військ), оскільки "громадянська війна в Німеччині може

змусити нас рушити на Захід на допомогу комуністам" [18, 330-331].

Тоді ж були прийняті рішення "помочь в советизации Польши" – і "пощупать штыком Европу", – як заявляв вождь [16, 53-66]. Ряд документів Політбюро РКП(б) свідчать про надання допомоги зброєю повстанням 1923 р. в Болгарії і Німеччині [16, 152-153; 203-204].

Активізація комінтернівської пропаганди викликала занепокоєння політичних сил, особливо в сусідніх з Радянською Росією країнах.

З ініціативою встановлення і розвитку міжнародних контактів селянських партій, проведення між ними теоретичних дискусій з проблем аграрного руху і обміну досвідом діяльності виступив А. Стамболійський. В ході поїздки по країнах Європи у жовтні 1920 – січні 1921 років він відвідав також Чехословаччину і Польщу. Під час зустрічей А. Стамболійського і лідера чехословацької аграрної партії А.Швеглі обговорювалися головним чином питання створення міжнародного об'єднання селянських партій – Зеленого Інтернаціоналу. В Польщі він провів переговори з В.Вітосом, який в той час займав посаду прем'єр-міністра. В розмовах з польськими керівниками (з 26 грудня по 5 січня 1921 р.) болгарський прем'єр-міністр неодноразово підкреслював прагнення свого уряду до співробітництва з Чехословаччиною і Польщею, висловлювався на користь солідарності слов'янських народів регіону [6, 100-101].

У лютому 1921 р. в своєму виступі на XVI з'їзді БЗНС Стамболійський повідомив делегатів, що під час своєї 100-денної поїздки по столицях європейських держав він домовився з керівниками чехословацьких і польських селянських партій щодо організації Міжнародного аграрного об'єднання (бюро) – Зеленого Інтернаціоналу.

З'їзд БЗНС ухвалив пропозицію про створення Зеленого Інтернаціоналу і прийняв спеціальну резолюцію в якій підкреслювалося, що ця організація покликана зіграти "велику роль в процесі відродження людства і визволення селянства від загрози сил реакції і анархічного комуністичного трясіння", заявлялося також, що вона стане "могутнім чинником миру, соціальної справедливості і великих реформ у всіх галузях суспільного життя в протилежність анархічному комунізму" [11, 59-60].

Це і започаткувало створення Міжнародного Аграрного бюро (МАБ) – Зеленого Інтернаціоналу. Але організаційне оформлення нового міжнародного об'єднання тривало ще кілька років, протягом яких між представниками аграрних рухів і партій ряду країн відбувався жвавий обмін інформацією, зустрічі. Прискорило консолідацію аграрних партій те, що на Третньому пленумі Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу (12-13 червня 1923 р.) при обговоренні питання про єдиний фронт робітників і селян виникла ідея створення Селянського Інтернаціоналу [15, 368-373 ] і Комінтерн розпочав активну діяльність по залученню селянства на підтримку робітничого руху в боротьбі за встановлення диктатури пролетаріату [19, 99].

В таких умовах конференція селянських партій слов'янських держав в травні 1924 р. проголосила утворення Зеленого Інтернаціоналу, який офіційно існував до 1938 року.

Отже, під впливом епохальних подій перших двох десятиліть ХХ століття і післявоєнної кризи в європейських країнах, особливо Центральної і Південно-Східної Європи, повсюдно зросло прагнення до усвідомлення суспільної ролі селянства. Вихід селянства із стану політичної пасивності, розширення впливу селянських партій на політичне життя своїх країн, участь в урядах деяких держав посилили до селянства, як важливого суспільного чинника, інтерес інших політичних сил, насамперед комуністичних партій і Комінтерну з їх конфронтаційною логікою класової боротьби.

Селянські партії в умовах протистояння двох протилежних непримиренних концепцій суспільного розвитку – консервативної і революційної (комуністичної) протипоставили їм ідею "третього" шляху, заснованого на пошуках розумного компромісу, поєднання інтересів і зусиль усіх верств селянства у вирішенні корінних проблем суспільних відносин.

Активна діяльність Комінтерну по дискредитації аграрних партій і експорту комуністичних революцій, розгортання боротьби за вплив на селянство з іншими політичними партіями і інтереси теоретичної розробки проблем аграрного руху стали основними причинами створення МАБ – Зеленого Інтернаціоналу.

1. Носкова А.Ф. К вопросу об аграризме и крестьянском движении в странах Центральной и Юго-Восточной Европы // Советское славяноведение. – 1981. – № 2.
2. Михуртина И.В. О социальном характере и социальных аспектах программ и деятельности крестьянских партий стран Центральной и Юго-Восточной Европы // Социальная структура и политические партии в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период. – М., 1986.
3. Матвеев Г.Ф. "Третий путь"? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. – М., 1992.
4. Куршевская А.Н. Падение правительства Стамболійского. Ученые записки Института славяноведения АН СССР. – Т.ХІ. – М., 1954.
5. Кришевская А.Н. Правительство Стамболійского в Болгарии (1919-1923) // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – 1954. – №12.
6. Брашвин А.В. Александр Стамболійский: жизнь, взгляды, деятельность. – М., 1988.
7. Болгария в ХХ веке: Очерки политической истории. – М., 2003.
8. Чехия и Словакия в ХХ веке: Очерки истории: В 2 кн. Кн.1. – М., 2005.
9. Елавиц Б. История Балкан. ХХ столетия. – К., 2004.
10. Зашильняк Л., Крикун М. История Польши. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.
11. Горанович М.М. Крах Зеленого Інтернаціонала (1921-1938). – М., 1967.
12. Юсупов Р.Р. Власть и интеллигенция. Из истории Польши ХХ столетия (1918-1980 гг.). – Казань, 1996.
13. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К., 2001.
14. Маковецкая, Т.Ф. Болгария: конец 1918- начало 1920 гг. Облик власти // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений ХХ века. – СПб., 2002.
15. Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания Конгрессов Коминтерна и Пленумов ИККИ. 1919-1932. – М., 1933.
16. Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн: 1919-1943 гг. Документы. – М., 2004.

17. *Коминтерн и идея мировой революции. Документы.* – М., 1998.
18. *Ленин. Неизвестные документы. 1898-1922.* – М., 1999.
19. *Ревякина, Л.В. Коминтерн и судьба "левых" в балканских крестьянских партиях // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений ХХ века.* – СПб., 2002.

**І.В.Ткаченко**

### **САНІТАРНИЙ ПОБУТ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В 20-І РР. ХХ СТОЛІТТЯ**

Завдання розбудови українського суспільства на принципах соціальної держави вимагає формування її урядом ефективної соціальної політики, зокрема у галузі охорони здоров'я населення. Ця проблема актуалізується сучасною демографічною кризою в Україні. Відтак потреба вивчення соціальної політики радянського уряду, що мала незаперечні здобутки в галузі охорони здоров'я, набуває невідкладного практичного значення.

Слід зазначити, що окреслена проблема знаходить своє відображення у працях тогочасних авторів, зокрема Ф.Баштана [1], О.Волянського [2], А.А.Журавля [3-4]. В сучасній вітчизняній історіографії з'являється багато праць, присвячених окресленій темі, однак вони висвітлюють санітарний стан окремих регіонів. Зокрема, заслуговують на увагу праці К.К.Васильєва [5], Г.Д.Ковбасюка [6], А.М.Груші [7], в яких поряд із загальними медичними проблемами розкрито і проблему санітарного стану українців. Враховуючи попередні здобутки, автор ставить за мету дослідити санітарний стан України в контексті сучасних поглядів на сутність і перебіг цієї проблеми. На початку 20-х років ХХ століття санітарний побут населення характеризувався несприятливими матеріальними та культурними чинниками, насамперед високою житловою скупченістю як у місті, так і на селі, санітарною непорядкованістю населених пунктів, нестачею коштів на санітарію гігієну та оздоровлення в бюджетах та в самих пересічних українців, а також шкідливими умовами праці та відсутністю гігієнічних навичок у населення.

Як свідчать тогочасні джерела, житлові умови селян та городян перебували в жахливому стані. Більшість селянських будинків споруджувалася з неякісних недовговічних матеріалів, насамперед з того, що потрапляло під руку і коштувало найдешевше. Слід зазначити, що в степовій частині будинки переважно будувалися з глини, натомість в лісовій та лісостеповій – з дерева. Глиняні хати будувалися вальковані та глинолітні, які становили 29,9%, саманних будівель нараховувалось 7,6%, інших – 9,4% були плетеними мазанками. Найменш придатними для життя були будинки, стіни яких будувалися з саманної цегли, до складу якої, поряд із солом'яною і непаленою глиною, входив коров'ячий кіз'як, що призводило до гниття. Мало придатними для життя були і тонкі глинобитні стіни, які постійно промерзали. Крім того, глиняні хати мали солом'яний дах, який швидко псувався і протікав [8, 43].

У більшості селянських хат були відсутніми фундамент і підлога, а їх долівка просто утоптувалася

глиною. Через маленький розмір вікон у помешкання селян майже не потрапляло сонячне світло, а подвійні віконні рами, здатні утримувати тепло, зустрічалися дуже рідко. Через відсутність квартир приміщення селян не провітрювалися, тому на одного жителя селянської хати, в якій проживало 5-6 осіб, припадало лише 11 куб. м. повітря, що було вдвічі менше встановленої санітарної норми. Більшість селянських хат складалася з однієї кімнати, де одночасно готували їжу, купали малих дітей та прали білизну, тому повітря в приміщеннях постійно забруднювалося й було вологим. Задушливість повітря посилювало використання джерел освітлення, які поглинали кисень, зокрема 55% селянських осель освітлювалися каганцями, майже 14% – газовими лампами без скла й лише 28,7% – електрикою. Антисанітарні умови проживання посилював і той факт, що згідно зі звичаєм, запозиченим у німців-колоністів, селяни будували під однією покрівлею з хатою стайню і хлів [9, 14].

Несприятливими також були і житлові умови мешканців міст та робітничих селищ. Зокрема, одним із найменш сприятливих регіонів щодо житлового забезпечення мешканців, був промисловий Донбас. Найбільші індустріальні центри цього регіону – Сталіно, Артемівськ та Луганськ, які ще до революції являли собою великі робітничі селища, почали бурхливо зростати в зв'язку з розвитком промисловості та перетворенням їх в адміністративні центри гірничопромислового району. Однак рівень розвитку їх житлово-комунальної сфери різко відставав від пересічного по республіці, а тим більше від рівня великих міст.

Під час обстеження житлових умов шахтарів Донбасу, проведеного в жовтні – листопаді 1925 р., було з'ясовано, що хоча 90% робітників забезпечувалися житлом від гірничорудних трестів, однак їх житлові умови були незадовільними [10, 35].

Помешкання, в яких проживали шахтарі, являли собою дво- або чотирикожквартирні будинки для сімейних робітників та кесарні для нежонатих, які ані за якісними, ані за кількісними показниками не відповідали санітарним нормам. Як і селянські хати, вони були холодними, вологими, темними та душними. Рівень житлової забезпеченості робітників наближувався до санітарної норми – 10,3 кв. м. на особу лише в двох з 18 обстежених рудоуправлінь, в 10 рудоуправліннях він знижувався майже наполовину, тобто до 5,1 – 5,8 кв. м., а в чотирьох – доходив до мінімуму – 4, 56- 4, 6 кв. метра [11, 42].

Як і селянські будинки, квартири шахтарів складалися з однієї кімнати та передньої. Вони споруджувалися без допоміжних нежилых приміщень (вбиральні, ванної, комори тощо), тому жила кімната слугувала кухнею, ванною та коморою. Через маленькі вікна в помешканнях бракувало світла, а через "глухі" рами без квартир не пробивалося свіже повітря.

Досить часто робітники Донбасу, які проживали в гуртожитках, позмінно користувалися місцем для сну. Майже чверть сімейних робітників, які проживали в квартирах, спали на підлозі. Більшість робітників не мала постільних принадностей (подушок та матраців) та використовували замість них власний одяг.